

ΝΕΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΦΟΡΟ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΙΟΥ

Ισμήνη Τριάντη

Ομότιμος Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Επίτιμη Έφορος Ακροπόλεως

Τα πρώτα γλυπτά από τη ζωφόρο του Ερεχθείου, αναγνωρίστηκαν το 1837 και δημοσιεύτηκαν από τον Αλέξανδρο-Ρίζο Ραγκαβή στην ΑΕ του 1837 και 1839. Έκτοτε, αυξάνονται συνεχώς σε αριθμό. Στις γνωστές μορφές της ζωφόρου προστίθενται τώρα τέσσερις ακόμη, που αναγνωρίστηκαν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, οι τρεις από τον γλύπτη Στέλιο Τριάντη κι εμένα. Την τέταρτη μορφή, μια μικρή κεφαλή, μου υπέδειξε ο Γιώργος Δεσπίνης. Η προέλευση των γλυπτών δεν ήταν γνωστή πριν τα ξεχωρίσουμε, αφού δεν έφεραν καν αριθμό ευρετηρίου.

Οι μορφές της ζωφόρου του Ερεχθείου, εκτός από τα στυλιστικά κοινά χαρακτηριστικά, έχουν όμοια τεχνικά κυρίως γνωρίσματα που διευκολύνουν την ταύτισή τους. Κατ' αρχήν οι διαστάσεις τους είναι μικρές, ενώ η πίσω πλευρά τους είναι επίπεδη για να ακουμπήσει στο φόντο, στον ελευσινιακό γκριζωπό λίθο.

Η τεχνική της προσαρμογής των ανάγλυφων μορφών είναι ευρηματική, γιατί παρέχει τη δυνατότητα χρησιμοποίησης δύο διαφορετικών υλικών, στην περίπτωση της ζωφόρου του Ερεχθείου του γκριζού ελευσινιακού λίθου και του λευκού μαρμάρου. Μειώνει τους κινδύνους βλάβης στα ανάγλυφα από τις μετακινήσεις,

εφόσον οι μορφές προσαρμόζονται μετά την τοποθέτηση των λίθων στην ανωδομή. Τέλος, δίνει μια ελευθερία στη σύνθεση των μορφών, η οποία μπορεί να είναι προκαθορισμένη στα σχέδια, όμως επιδέχεται μικρές βελτιώσεις.

Τα νέα θραύσματα είναι:

1. Κάτω μέρος ντυμένης μορφής (αριθ. Ευρ. ΕΑΜ 6984) (εικ. 1) που έχει ύψος 17 εκ. και καλύπτεται από πτυχές ενδύματος, έξι κατακόρυφες πτυχές με σπασμένες ράχες στη δεξιά πλευρά, μια ομάδα από λοξές, καμπύλες πτυχές μπροστά και μικρό μέρος από τρεις κατακόρυφες με καμπύλη ράχη στην αριστερή πλευρά. Η διάθεση αυτή των πτυχών δεν δικαιολογείται σε πέπλο ή χιτώνα. Πρόκειται μάλλον για το μάτιο μιας καθιστής μορφής προς αριστερά, που θα είχε τεντωμένο το αριστερό σκέλος, όπως δείχνει και η σύγκριση με τις καθιστές γυναικείες μορφές του Μουσείου της Ακρόπολης.

Η πίσω πλευρά, χωρίς λεπτομέρειες πτυχών, έχει ρασπαδιές στις άκρες και υπολείμματα από λάμα και αραιές βελονιές στο μέσο. Από την κάτω επίπεδη επιφάνεια σώζεται μικρό τμήμα, που έχει μπροστά μικρά βαθουλώματα από διάβρωση, χαρακτηριστικό που συναντιέται στις μορφές της ζωφόρου και προκαλείται

Εικ. 1. Κάτω μέρος ντυμένης γυναικείας μορφής ΕΑΜ 6984

ΝΕΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΦΟΡΟ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΙΟΥ

Εικ. 2. Κάτω μέρος ντυμένης γυναικείας μορφής ΕΑΜ 15484

από την εισροή των νερών της βροχής στον αρμό, που σχηματίζεται ανάμεσα στις μορφές και τη βάση τους.

2. Από μια άλλη γυναικεία μορφή σώζεται το κάτω μέρος με χιτώνα και μάτιο (αριθ. Ευρ. ΕΑΜ 15484) (εικ. 2). Το θραύσμα έχει ύψος 27 εκ. και είναι διαβρωμένο κατά τόπους.

Το αριστερό, στάσιμο σκέλος κρύβεται εντελώς από τις κατακόρυφες πτυχές των ενδυμάτων. Από το άνετο δεξιό σώζεται μόνο η κνήμη και το άκρο πόδι· ο μηρός είναι σπασμένος και διαβρωμένος σαν καμμένος από φωτιά. Το σκέλος είναι λυγισμένο στο γόνατο, το άκρο πόδι ελαφρώς ανασηκωμένο και στραμμένο προς τα δεξιά. Τα άκρα του, με κατακόρυφες παχειές πτυχές ως κάτω, πέφτουν στην αριστερή πλευρά. Μπροστά, κάτω από το μάτιο, διαγράφονται οι λεπτότερες πτυχές του χιτώνα που καλύπτουν και το άκρο αριστερό πόδι.

Η πίσω πλευρά είναι επίπεδη, ενώ η κάτω, επίπεδη και αυτή, έχει κυκλικά βαθουλώματα από διάβρωση σε πλάτος ±4, 5 εκ. κάτω από το δεξιό πόδι.

3. Ο γυμνός ανδρικός κορμός (αριθ. Ευρ. ΕΑΜ 15485) (εικ. 3) σώζεται από το λαιμό ως την αρχή των μηρών

και έχει ύψος 25 εκ. Τα χέρια του είναι σπασμένα. Από τον δεξιό βραχίονα, σώζεται η αρχή, ενώ ο αριστερός λείπει από τη ρίζα. Η επιφάνεια του κορμού, κυρίως στην περιοχή του στήθους, είναι φθαρμένη και διαβρωμένη.

Ο κορμός έχει μια κλίση και μια στροφή προς τα δεξιά του. Το δεξιό σκέλος ήταν στηρίζον, το αριστερό θα ήταν ανασηκωμένο σε αμβλεία γωνία προς τα πάνω, όπως δείχνει ο αριστερός γλουτός και η επιφάνεια του μηρού στην πίσω πλευρά, που είναι οριζόντια και λειασμένη. Οι μύες του σώματος είναι έντονα δηλωμένοι, η λευκή γραμμή είναι καμπύλη, ο ομφαλός είναι μικρό βαθούλωμα, η ηβική λάχνη είναι τριγωνική, χωρίς δήλωση των τριχών. Οι βουβώνες σχηματίζουν ένα ύψιλον μικρό με σχεδόν οριζόντιες κεραίες για τη διαμόρφωση του πάνω περιγράμματος των μηρών. Το κεφάλι, όπως δείχνει η κίνηση του λαιμού, έκλινε και έστρεφε προς τα δεξιά, προς τον ανυψωμένο, εκτεινόμενο δεξιό βραχίονα.

Στην πίσω πλευρά έχει έναν ακανόνιστο ως προς το σχήμα όγκο μαρμάρου, παχύτερο στο κάτω μέρος. Πίσω από τον σπασμένο αριστερό βραχίονα σώζονται τοιχώματα μεγάλου τετράγωνου τόρμου για τη στερέωση του κορμού στο φόντο βάθ. ±7 εκ. και πλάτ.

4 εκ. με τρυπανιές προς τον κορμό. Η κατακόρυφη οπή της μολυβδοχόησης έχει ανοιχτεί από τον ώμο προς τον τόρμο.

4. Κεφάλι αγαλματίου (αριθ. Ευρ. ΕΑΜ 9223) (εικ. 4) που έχει ύψος 6 εκ. και είναι σπασμένο στο κάτω μέρος, περίπου από το στόμα. Σπασμένη είναι και η μύτη του, ενώ μικρές αποκρούσεις φέρει σε όλη την επιφάνεια. Τα μάτια του μέσα στις κόγχες, που είναι ρηχές κοιλότητες χωρίς καμιά άλλη λεπτομέρεια, ορίζονται από τα ελαφρώς ανάγλυφα βλέφαρα. Η μάζα της κόμης καλύπτει το κρανίο σαν σκούφος· ξεχωρίζει από το πρόσωπο με αύλακα που σταματάει στη θέση των αυτιών, τα οποία δεν δηλώνονται, ενώ πίσω σχηματίζεται μια βαθμίδα προς τον αυχένα. Το μέγεθός της κεφαλής είναι ίδιο με το μέγεθος της κεφαλής του αγοριού του συμπλέγματος Ακρ. 1073.

Η απόδοση των νέων θραυσμάτων στη ζωφόρο του Ερεχθείου νομίζω ότι είναι βέβαιη:

Πρώτον, γιατί οι μορφές είναι λαξευμένες στο ίδιο μάρμαρο, που έχουν και οι άλλες μορφές που αποδίδονται στη ζωφόρο. Το μάρμαρο έχει σχετικά μικρούς κόκκους και μίκα και μοιάζει περισσότερο με παριανό

ψιλόκοκκο, παρά με πεντελικό χοντρόκοκκο. Ειδικά της γυναικείας μορφής 15484 έχει και τη χαρακτηριστική μυρωδιά του βούρκου, που έχουν τα παριανά μάρμαρα. Εξάλλου σε καμιά μορφή δεν παρατηρείται έστω και μια φλέβα γκριζωπή ή το γνωστό «γυαλί», που είναι χαρακτηριστικά στο πεντελικό μάρμαρο. Δεύτερο, γιατί έχουν τα ίδια τεχνικά χαρακτηριστικά, και κυρίως επίπεδη την πίσω πλευρά τους, ο ανδρικός κορμός έχει και υπολείμματα του τόρμου στη ράχη. Τρίτο, γιατί οι διαστάσεις τους είναι ίδιες με των μορφών της ζωφόρου του Ερεχθείου. Και τέλος, γιατί το στυλ των νέων θραυσμάτων είναι πολύ συγγενικό με το στυλ των άλλων γλυπτών της ζωφόρου.

Η ανεύρεση γλυπτών από την Ακρόπολη, κυρίως μικρών μορφών και θραυσμάτων στο Εθνικό Μουσείο δεν πρέπει να μας ξενίζει. Ας σημειωθεί ότι στο Εθνικό Μουσείο υπήρχαν, όπως αναφέρει ο Ludwig Pallat, τρία ακόμη θραύσματα, τα οποία μεταφέρθηκαν στην Ακρόπολη το 1919.

Η θέση των θραυσμάτων στη ζωφόρο, δηλαδή αν ανήκαν στη ζωφόρο του σηκού, ή του βόρειου προπύλου εξετάζεται με βάση το ύψος τους (ύψος ζωφόρου σηκού 61,7 εκ. ύψος ζωφόρου βορείου προπύλου 68,3

Εικ. 3. Γυμνός ανδρικός κορμός ΕΑΜ 15485

εκ.). Οι δύο γυναικείες μορφές θα κοσμούσαν το βόρειο πρόπυλο. Η ΕΑΜ 15484 (εικ. 2) γιατί στο πρόπυλο αποδίδεται και η γυναικεία μορφής Ακρ. 2829, που έχει περίπου το ίδιο ύψος στο αντίστοιχο τμήμα του σώματος. Το θραύσμα ΕΑΜ 6984 (εικ. 1) έχει ύψος 17 εκ., η καθιστή μορφή Ακρ. 8589 που σώζεται ως τη μέση περίπου έχει ύψος 32 εκ. και αποδίδεται στο βόρειο πρόπυλο, κατά συνέπεια, είναι πιθανότερο και η μορφή του Εθνικού να ανήκει σ' αυτό.

Ο ανδρικός κορμός ΕΑΜ 15485 (εικ. 3) έχει το ίδιο ύψος 25 εκ. με τον κορμό Ακρ. 1229 με ύψος 25 εκ. και τον κορμό 1197 με ύψος 21 εκατοστά. Συμπληρωμένοι δεν θα ξεπερνούσαν τα 58 εκ., επομένως θα κοσμούσαν πιθανώς τη ζωφόρο του σηκού. Το ίδιο και ο κορμός του Εθνικού Μουσείου.

Η κεφαλή ΕΑΜ 9223 (εικ. 4) που έχει το ίδιο ύψος με την κεφαλή του συμπλέγματος Ακρ. 1073 θα ανήκε σε ένα σύμπλεγμα παρόμοιο, που μπορεί να αποδοθεί και αυτό στη ζωφόρο του σηκού.

Για την απόδοση των μορφών της ζωφόρου του Ερεχθείου, με βάση το στυλ, σε γνωστό καλλιτέχνη οι νέες μορφές δεν προσφέρουν καμμία βοήθεια. Ούτε για τη συγγένεια των μορφών της ζωφόρου με τις Καρυάτιδες, που είχαν αναγνωρίσει παλιότεροι μελετητές. Αλλά και η συζήτηση σε σχέση με τον Αλκαμένη, που βασιζόταν εν μέρει στην παράσταση της βάσης του Ηφαιστείου που είχε το ίδιο θέμα, τη γέννηση του Εριχθόνιου και ήταν κατασκευασμένη με την ίδια τεχνική της προσαρμογής των μορφών σε διαφορετικό φόντο δεν ενισχύεται, ούτε μπορεί να εδραιωθεί. Υποθετική παραμένει και η συσχέτισή τους με κάποιους από τους γλύπτες, που αναφέρονται στην επιγραφή του Ερεχθείου. Το σχετικό με τους γλύπτες τμήμα της επιγραφής εκτίθεται τώρα στο Νέο Μουσείο της Ακρόπολης. Διαβάζονται σε αυτό τα ονόματα επτά γλυπτών: ο Φυρόμαχος Κηφισσιεύς, ο Ίασος Κολλυτεύς, ο Αντιφάνης από τον δήμο των Κεραμέων. Επίσης, ο Πραξίας που κατοικεί στη Μελίτη, ο Αγαθάνωρ που κατοικεί στην Αλωπεκή, ο Μυννίων που κατοικεί στην Αγγύλη, ο Σώκλος που ζει στην Αλωπεκή. Για μια μορφή πληρώνονταν 60 δρχ. Για ένα

σύμπλεγμα 120 δρχ. Το σύνολο της δαπάνης για τα γλυπτά, *Κεφάλαιον αγαλματοποιϊκό*, όπως αναφέρεται στην επιγραφή, ήταν 3315 δρχ.

Από τα τέσσερα θραύσματα του Εθνικού Μουσείου το κεφαλάκι ΕΑΜ 9223 (εικ. 4) συγκρίνεται πειστικά με το σύμπλεγμα όρθιου και γονατιστού Ακρ. 1073, το οποίο η Boulter, που προσπάθησε να διακρίνει τα χέρια των γλυπτών βασισμένη στην απόδοση των πτυχών των ντυμένων μορφών, αποδίδει στον Καλλιτέχνη IV μαζί με τη γυναικεία μορφή που στέκεται πλάι σε θρόνο Ακρ. 2829. Το κεφαλάκι του Εθνικού πρέπει να κατασκευάστηκε από τον ίδιο καλλιτέχνη που κατασκεύασε το σύμπλεγμα Ακρ. 1073.

Έχει ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ, η συσχέτιση του συμπλέγματος και η ταύτιση του με το σύμπλεγμα που αναφέρει η επιγραφή IG I² 374, στ. 27-29 ... *τόν γράφοντα νεανίσκον καί τον προσεστώτα παντό*. Το είχε συσχέτισει ήδη από το 1890 ο Carl Robert. Η συσχέτιση του συμπλέγματος με την επιγραφή είναι γενικώς αποδεκτή, στην ερμηνεία του τελευταία δίνει μια άλλη διάσταση ο Bernard Holtzmann, θεωρώντας ότι το παιδί σε αυτή τη στάση δε μπορεί να γράφει σε μια πινακίδα.

Πιθανότερο είναι να σχεδίαζε στο έδαφος κάτι, το οποίο παρατηρεί ο άντρας με το μιάτιο. Λαμβάνοντας υπόψη τις μορφές που αναφέρονται στην επιγραφή μετά τον γράφοντα νεανίσκο, νομίζει ότι το σύμπλεγμα έχει σχέση με ένα ταξίδι, εφόσον παρακάτω αναφέρονται μια άμαξα, δύο γυναίκες πλάι στην άμαξα και δύο ημίονοι. Ίσως λοιπόν ο νεανίσκος σχεδίαζε στο έδαφος ένα πλάνο για το δρόμο που θα ακολουθούσαν η άμαξα και οι επιβάτες της. Εμμέσως προτείνει ο Holtzman και έναν από τους αναφερόμενους στην επιγραφή γλύπτες. Οδηγείται στην παραπάνω υπόθεση με έναν συλλογισμό, που αφορά το τελικό σίγμα -ς στο στ. 150 της επιγραφής

Εύλογα νομίζει ότι μπορεί να συμπληρωθεί πιθανώς ως κατάληξη ενός δημοτικού σε -εως και το μεγάλο κενό στο στ. 149 να συμπληρωθεί με το όνομα ενός γλύπτη που εμφανίζεται παρακάτω, του Ίασου από τον Κολ-

Εικ. 4. Κεφαλή αγάλματιον EAM 9223

λυτό (στ. 178-180 Ηίασος Κολλυτεύς, τεγ γυναίκα εἰ ἐ παῖς προσπέπτοκε), δημιουργού ενός παρόμοιου συμπλέγματος, που απετελείτο από μια κύρια γυναικεία μορφή και μια μορφή παιδιού. Τη γυναίκα που αναφέρει η επιγραφή, προς την οποία προσπέπτοκε η παις, νομίζει η Χάιδω Κουκούλη ότι εικονίζει το σύμπλεγμα γυναίκας και παιδιού Ακρ. 8589. Με αυτή τη συσχέτιση δέχεται ως γλύπτη τον Ίασο από τον Κωλυτό. Αν ισχύουν η υπόθεση της Κουκούλη και η συμπλήρωση της επιγραφής από τον Holtzmann, και τα δύο συμπλέγματα θα ήταν έργα του Ίασου από τον Κωλυτό. Κατά συνέπεια το κεφαλάκι EAM 9223, που μοιάζει τόσο με το κεφαλάκι του συμπλέγματος Ακρ. 1073, θα μπορούσε να είναι το κεφαλάκι του κορι-

τσιού του συμπλέγματος της Κουκούλη, πράγμα που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Εξάλλου μου φαίνεται πιθανότερο το κεφάλι να είναι αγοριού παρά κοριτσιού. Το σύμπλεγμα της γυναίκας με το κοριτσάκι δεν έχει αποδοθεί από την Boulter στον καλλιτέχνη του συμπλέγματος 1073, αλλά ακόμη και αν αναγνωρίζταν κάποια στυλιστική συγγένεια των δύο συμπλεγμάτων δεν θα αρκούσε για να στηρίζει την απόδοσή τους στον ίδιο γλύπτη.

Νομίζω όμως ότι η γυναικεία κεφαλή 4905 (εικ. 5) είναι έργο του ίδιου γλύπτη, που έχει πλάσει το κεφαλάκι EAM 9223, επομένως και το σύμπλεγμα Ακρ. 1073. Μοιάζουν και στα τρία κεφάλια ο όγκος της κεφαλής και η καμπύλη του κρανίου, ο τρόπος

Εικ. 5. Γυναικεία κεφαλή Ακρ. 4905

που χωρίζουν τα μαλλιά από το πρόσωπο, καθώς και η σχέση μύτης και ματιών μέσα στις κόγχες. Η γυναικεία μορφή EAM 15484 (εικ. 2) είναι σχετική με τις μορφές Ακρ. 1203 και Ακρ. 1205 ως προς τη στάση. Πατάει και αυτή στο αριστερό και έχει άνετο το δεξιό σκέλος, ενώ το μάτιο σχηματίζει λοξές πτυχές πάνω στο δεξιό σκέλος και κατακόρυφες πάνω στο αριστερό. Η γυναίκα EAM 15484 θα είχε μια ελαφρά στροφή προς τα δεξιά, όπως η μορφή Ακρ. 2829 πλάι στο θρόνο με το «μαξιλάρι». Συνοψίζοντας λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι γύρω από τον Καλλιτέχνη IV της Boulter συγκεντρώνεται ένας αριθμός γλυπτών όπως το σύμπλεγμα Ακρ. 1073, η μικρή κεφαλή EAM 9223, η κεφαλή Ακρ. 4905, το σύμπλεγμα Ακρ. 2829, και η γυναικεία μορφή EAM 15484.

Στον ανδρικό κορμό του Εθνικού Μουσείου 15485 (εικ. 3) θα σταθούμε λίγο περισσότερο. Νομίζω, ότι έχει γίνει από τον ίδιο γλύπτη που έχει κάνει τους κορμούς Ακρ. 1229, Ακρ. 1197, αλλά και τη μικρή μορφή Ακρ. 10266. Ίδιες με του κορμού του Εθνικού είναι οι βουβωνικές αύλακες και οι απονευρωτικές αύλακες στη μέση στον κορμό Ακρ. 1197, που κάμπτεται προς τα δεξιά και στρέφει προς τα αριστερά και έχει στην πίσω πλευρά έναν όγκο μαρμάρου δουλεμένου με το βελόνι για την επαφή με το φόντο που αρχίζει από το μέσο των λειασμένων γλουτών και στη συνέχεια πλαταίνει και χοντραίνει προς τα πάνω. Ο τόρμος βάθ. ± 4 εκ. και πλ. ± 4 εκ. έχει ανοιχτεί πίσω από τον σπασμένο αριστερό βραχίονα. Μοιάζει και η αρχή του ηβικού τριγώνου. Το δεξιό του χέρι θα ήταν υψωμένο. Ο αριστερός γλουτός βρίσκεται σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο από τον δεξιό, είναι λειασμένος στην κάτω πλευρά του και σχηματίζει αμβλεία γωνία με το γλουτό, δείχνει δηλαδή κίνηση του σκέλους προς τα εμπρός· το ίδιο και ο σπασμένος δεξιός. Η ομοιότητα των τεσσάρων ανδρικών κορμών θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη ότι η λάξευση των ανδρικών κορμών είχε ανατεθεί στον ίδιο γλύπτη, αλλά για την υπόθεση αυτή δεν έχουμε περισσότερα στοιχεία. Στην επιγραφή αναφέρεται ότι ο Φυρόμαχος ο Κηφισιεύς

έχει κατασκευάσει τρεις ανδρικές μορφές: ένα νεανίσκο παρά τον θώρακα, αυτόν που οδηγεί τον ίππον, τον άνδρα που στηρίζεται στη βακτηρία και στέκεται κοντά στο βωμό. Είναι δηλαδή και οι τρεις άνδρες της επιγραφής σε χαρακτηριστικές στάσεις, οι οποίες είναι διαφορετικές από αυτές που έχουν οι τρεις παραπάνω κορμοί. Ο κορμός EAM 15485 μοιάζει με τον κορμό του πολεμιστή Ακρ. 5367 και ιδιαίτερα με τον κορμό Ακρ. 2791 που απέδωσε ο Γ. Δεσπίνης στα αετώματα του ναού της Αθηνάς Νίκης, όπως επίσης με τους πολεμιστές με την ασπίδα στους λίθους της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης. Η σύγκριση των συγκεκριμένων ανδρικών μορφών με μορφές από το γλυπτό διάκοσμο του Ναού της Αθηνάς Νίκης δίνουν ένα επιπλέον στοιχείο για τη σχέση της ζωφόρου του Ερεχθείου μ' αυτόν.

Η χρονολόγηση των μορφών της ζωφόρου στην αρχή της τελευταίας δεκαετίας του 5ου αιώνα είναι εξακριβωμένη από την επιγραφή του Ερεχθείου, που αναφέρει την αποξήλωση από το βόρειο τοίχο της σκαλωσιάς που χρησιμοποιήθηκε για τη στερέωση των μορφών της ζωφόρου (Stevens, 413). Για τον χρόνο εκπόνησης του αρχικού σχεδίου της ζωφόρου δεν παρέχουν στοιχεία τα νέα θραύσματα. Είναι πιθανότερο ο σχεδιασμός να έγινε πριν τη σικελική εκστρατεία (415-413 π.Χ.) και η εκτέλεση να αποφασίστηκε μετά τις επιτυχίες του Αλκιβιάδη στην Κύζικο και στον Ελλήσποντο το 411 π.Χ. Νομίζω ότι εδώ πρέπει να γίνει μια αναφορά στην τραγωδία του Ευριπίδη *Ερεχθείς*, από την οποία σώζονται αποσπάσματα. Η χρονολόγησή της από τους μελετητές κυμαίνεται από το 423 ως το 420 π.Χ. και συσχετίζεται με τα χρόνια που αποφασίστηκε η κατασκευή του μνημείου. Στην τραγωδία γίνεται μια σύνοψη των μύθων και των λατρειών της πόλης, είναι λοιπόν πιθανόν να επηρέασε την επιλογή των θεμάτων της ζωφόρου. Όσον αφορά την ερμηνεία των δύο ανδρικών κινημένων κορμών Ακρ. 1197 και EAM 15485 νομίζω ότι θα μπορούσαν να είναι πολεμιστές. Το ότι τα σκέλη και των δύο μορφών είναι ελεύθερα από το φόντο και

ορατά, αφού είναι τελειωμένα, δείχνει ότι ήταν κινημένα έντονα. Ο κορμός EAM 15485 (εικ. 3) θα είχε το αριστερό πόδι λυγισμένο και το δεξιό ελαφρώς προς το πλάι και έστρεφε, όπως φαίνεται, προς τα δεξιά, ενώ ο κορμός Ακρ. 1197 θα μπορούσε να έχει μια στάση με το δεξιό προς τα μπροστά και το αριστερό λυγισμένο στο πλάι και να στρέφει προς τα αριστερά. Για τον κορμό αυτό ο Stanley Cason, που είδε μόνο την κίνηση του δεξιού ποδιού του, είχε υποστηρίξει ότι μαζί με τον κορμό Ακρ. 1229 μπορεί να απεικονίζαν τους τυραννοκτόνους. Η ερμηνεία αυτή είχε ήδη απορριφθεί, βασικά γιατί δεν ταίριαζε ένα ιστορικό σύμπλεγμα μέσα σε ένα μυθικό θέμα, τώρα όμως η επανεκτίμηση της κίνησης του αριστερού ποδιού του κορμού Ακρ. 1197 κάνει την υπόθεση αδύνατη. Αν οι ασχημάτιστοι όγκοι μαρμάρου στις πίσω όψεις των δύο μορφών διαμορφώνονταν στο πλάι ως ασπίδες, που φαίνονται πίσω από τον αριστερό ώμο, όπως π.χ. η ασπίδα στους πολεμιστές στη ζωφόρο του ναού της Νίκης, τότε δικαιολογείται ο τόρμος στην αριστερή ωμοπλάτη, δηλαδή προς το πιο βαρύ μέρος της μορφής. Το ότι έχουν και οι δύο τον τόρμο στερέωσης, ανοιγμένο στην αριστερή ωμοπλάτη δεν αποκλείει την αντιθετική κίνησή τους. Αν είναι πολεμιστές και αντί-

παλοι θα ήταν πιθανώς ο Ερεχθέας και ο Εύμολπος, οι οποίοι μονομάχησαν κατά τον ελευσινακό πόλεμο και ο Ερεχθέας σκότωσε τον Εύμολπο. Δεν υπάρχουν άλλες μορφές στη ζωφόρο που να δηλώνουν μάχη ή βίαιη κίνηση· είναι όλες μορφές σε ηρεμία. Οι δύο αυτές μυθικές μορφές εικονίζονταν και σε σύμπλεγμα που αναφέρει ο Πανουσιανός (1, 27, 4), ότι είδε κοντά στο Ερέχθειο, τη βάση του οποίου αποκατέστησε ο Μανώλης Κορρές. Άς σημειωθεί ότι και στην περίφημη υδρία της Πέλλας, του εργαστηρίου του ζωγράφου του Προνόμου, που χρονολογείται γύρω στα 400 π.Χ. και εικονίζει τον αγώνα Αθηνάς και Ποσειδώνα για την πόλη της Αθήνας και επηρεάζεται από το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα, δύο πολεμιστές με κράνος κορινθιακό, ασπίδα και δόρυ, που εικονίζονται στο ανώτερο επίπεδο της παράστασης, ερμηνεύτηκαν από τον Μιχάλη Τιβέριο ως Ερεχθέας και Εύμολπος. Τελικά, έχουμε τέσσερις ανδρικούς κορμούς, οι οποίοι έχουν τον τόρμο στερέωσης πίσω από τον αριστερό ώμο και ένα χέρι υψωμένο, ενώ οι δύο από αυτούς έχουν τα σκέλη σε κίνηση. Οι τρεις κορμοί EAM 15485, Ακρ. 1229 και Ακρ. 1197 θα κοσμούσαν όπως είπαμε τη ζωφόρο του σηκού. Όμως, ο τέταρτος, ο μικρός κορμός Ακρ. 10266 (εικ. 6) έχει ύψος

Εικ. 6. Μικρός ανδρικός κορμός Ακρ. 10266

μόλις 14,5 εκ. Συμπληρωμένος με την κεφαλή και τα σκέλη δεν θα ξεπερνούσε τα 36 εκ. δηλαδή είναι πολύ μικρότερος από το ύψος της ζωφόρου του σηκού. Είναι ολόγλυφος και δεν έχει ίχνη που να δείχνουν ότι το σώμα του ακουμπούσε σε μια μορφή, όπως οι μορφές στα γόνατα των καθισμένων γυναικών ή το γονατιστό παιδί του συμπλέγματος 1073. Στο δεξιό υψωμένο χέρι θα μπορούσε βέβαια να κρατάει σκήπτρο ή δόρυ, όπως υποστήριξε η Μαρία Μπρούσκαρη. Αν όμως ο κορμός ανήκει σε ένα παιδί, όπως δείχνουν οι μικρές διαστάσεις του, διερωτώμαι μήπως το χέρι του ήταν απλώς ανασηκωμένο προς μιαν άλλη μορφή, όπως π.χ. στην ερυθρόμορφη κύλικα του ζωγράφου του Κόδρου στο Βερολίνο, του 440-430 π.Χ. (εικ. 7)

ή στην παράσταση του κρατήρα από τον κύκλο του ζωγράφου του Τάλω στο Παλέρμο, του τέλους του 5ου αι. π.Χ., ή ακόμη στον κρατήρα του ζωγράφου του Νικία ή του ζωγράφου του Κάδμου στο Richmond της Virginia, επίσης του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Και στα τρία αγγεία η Γη κρατάει από τον κάτω κορμό τον Εριχθόνιο-Ερεχθέα και τον

Εικ. 7. Η Γαία παραδίδει τον Εριχθόνιο στην Αθηνά παρούσα του Κέρκωπα (αριστερά) και του Ηφαίστου (δεξιά). Σχεδιαστική απεικόνιση παράστασης κύλικας του ζωγράφου του Κόδρου (440-430 π.Χ.)

παρουσιάζει στην Αθηνά προς την οποία το παιδί τείνει τα χέρια του. Η Γη θα τον κρατούσε πιθανώς και στη ζωφόρο του Ερεχθείου από τους γλουτούς, δηλαδή όλο το πάνω σώμα του θα ήταν ελεύθερο και ως εκ τούτου θα ήταν αναγκαίο να ανοιχτεί ο τόρμος που θα τον στήριζε με έναν γόμφο στο φόντο. Στο κάτω μέρος της κοιλιάς μπορεί να είχε τυλιγμένο ένα ιμάτιο γι' αυτό και έσπασε σε αυτό ακριβώς το σημείο. Συνήθως οι γυμνοί κορμοί σπάνε στην αρχή των μηρών, όχι όπως εδώ με μέρος των γλουτών. Η γέννηση και η παράδοση του Εριχθόνιου-Ερεχθέα προϋποθέτει μία γυναικεία μορφή που παραδίδει, τη Γη, και μια γυναικεία μορφή που παραλαμβάνει, την Αθηνά (εικ. 7). Ο Ludwig Pallat τοποθετεί τη γέννηση του Ερε-

χθέα στην ανατολική πλευρά του βόρειου Προπύλου συσχετίζοντας τις σπές στον λίθο ΙΙΙ με τις τρεις μορφές της Γης, του Εριχθόνιου και της Αθηνάς. Αθηνά, θεωρεί τη μορφή Ακρ. 3277, Γη, τη μορφή, Ακρ. 2822. Η ύπαρξη του τόρμου στην αριστερή ωμοπλάτη του κορμού Ακρ. 10266, δείχνει ότι το παιδί ήταν στραμμένο προς τα δεξιά, όπως εικονίζεται στις παραστάσεις των αγγείων. Αντίθετα, στο γνωστό ανάγλυφο από την έπαυλη του Αδριανού στο Τινόλι, η Γη είναι δεξιά και τείνει το παιδί προς τη μορφή αριστερά. Αν ο μικρός κορμός ανήκε στον Ερεχθέα, το μικρό ύψος της μορφής δεν θα έπαιζε ρόλο, αφού θα ήταν μέρος από σύμπλεγμα, θα μπορούσε δηλαδή να βρίσκεται στη ζωφόρο του βόρειου Προπύλου του μνημείου, όπου

τοποθετεί ο Pallat τη γέννηση του Εριχθόνιου. Βέβαια και ο Εύμολπος εικονίζεται ως μικρό παιδί, σε μία πελίκη στο Metropolitan Museum του ζωγράφου του Μειδία περίπου του 410 π.Χ. Το παιδί γυμνό είναι σε λίγο λοξή θέση τείνοντας τα χέρια του προς τη μητέρα του Δηϊόπη. Ο Εύμολπος, ήταν γιος του Ποσειδώνα και της Χιόνης, κόρης του

Βορέα και της Ωρείθυιας. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή ήταν γιος του Μουσαίου και της Δηϊόπης, όπως παρουσιάζεται στην πελίκη. Το ενδεχόμενο να παρουσιάζεται στη ζωφόρο του Ερεχθείου και ένας μύθος που έχει σχέση με τον Εύμολπο παιδί, ως γιο του Ποσειδώνα, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ο μύθος της γέννησης του παιδιού Εριχθόνιου και ο αγώνας Ερεχθέα και Ευμόλπου χωρούν στη γενικότερα κρατούσα άποψη ότι στη ζωφόρο εικονίζονται μύθοι σχετικοί με τις λατρευόμενες στο Ερέχθειο θεότητες και ειδικότερα με τον Ερεχθέα-Εριχθόνιο.

Ανακεφαλαιώνοντας τονίζω το γεγονός ότι οι μορφές της ζωφόρου λαξεύτηκαν η κάθε μία χωριστά και κα-

ΝΕΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΦΟΡΟ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΙΟΥ

τόπιν προσαρμόστηκαν στο φόντο, πράγμα που δημιουργεί μια μεγάλη δυσκολία τόσο για την κατανόηση του θέματος, όσο και για την ομαδοποίησή των μορφών με βάση το στυλ, αφού δεν υπάρχει μια αλληλουχία για τη συνέχεια της παράστασης. Τα νέα κομμάτια δεν λύνουν το πρόβλημα, ωστόσο συμβάλλουν ως ένα βαθμό στην μελέτη της ζωφόρου. Έχουμε έναν νέο ανδρικό κορμό σε κίνηση ΕΑΜ 15485 (εικ. 3) και η παρατήρηση ότι και ο ανδρικός κορμός Ακρ. 1197 δεν έχει κανένα από τα δύο σκέλη κατακόρυφα, οδηγεί στην υπόθεση ότι θα αποτελούσαν σύμπλεγμα Ερεχθέα και Εύμολπου. Η γυναικεία μορφή ΕΑΜ 6984 προστίθεται στις ήδη πολλές καθιστές μορφές και η όρθια ΕΑΜ 15484 (εικ. 2) σχετίζεται με το έργο του καλλιτέχνη IV της ζωφόρου. Το κεφαλάκι ΕΑΜ 9223 (εικ. 4), εκτός του ότι είναι ένα ακόμη κεφάλι, το πέμπτο, που προστίθεται στο σύνολο, με την ομοιότητα που παρουσιάζει με το κεφαλάκι του συμπλέγματος Ακρ.1073 και τις σχετικές διαστάσεις του, παραπέμπει σε ένα παρόμοιο σύμπλεγμα. Τέλος, από τις από παλιά αποδοσμένες μορφές, ο μικρός ανδρικός κορμός Ακρ. 10266 (εικ. 6) εικονίζει ένα παιδί, πιθανώς τον Εριχθόνιο, τη στιγμή που τον παραδίδει η Γη στην Αθηνά, μια εικόνα συμβολική για τους Αθηναίους, οι οποίοι με αυτόν το μύθο αιτιολογούσαν με υπερηφάνεια την αυτόχθονη καταγωγή τους.

Βιβλιογραφία

J. Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period* (1985), 148-149.
P. Boulter, “The frieze of the Erechtheion”, *Antike Plastik* X (1970).
O. Broneer, “Excavations on the North Slope of the Acropolis”, *Hesperia* 2 (1933), 349-350, εικ. 20-21.
O. Broneer, “Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1933-1934”, *Hesperia* 4 (1935), 138-140, εικ. 24-29.
M. Brouskari, “Ζωΐδια Λαίνεα” στο *KANON Festschrift Ernst Berger* (1988), 60, πίν. 15, πίν. 3-4.
S. Casson, *Catalogue of the Acropolis Museum II* (1921), Sculpture and architectural fragments.

Γ. Δεσπίνης, “Τα γλυπτά των αετωμάτων της Αθηνάς Νίκης”, *Α.Δ.* 29 (1974), 2 κε, πίν. 1-5.
S. Drougou, “Rotfigurige Hydria aus Pella”, *AM* 115 (2000), 147 κε.
F. Felten, *Griechische tektonische Friese archaischer und klassischer Zeit* (1984), 111.
K. Glowacki, “A new fragment of the Erechtheion frieze”, *Hesperia* 64 (1995), 325 κε.
B. Holtzmann, “Note sur la frise de l’Erechtheion: Le sujet de Acr. 1073”, *BCH* 124 (2000), 221-226.
X. Κουκούλη, “Νέο σύμπλεγμα από τη ζωφόρο του Ερεχθείου”, *Α.Δ.* 22 (1967), 133-148, πίν. 89-94α.
M. Κορρές, *Study for the restoration of the Parthenon*, 4 (1994), 86 κε, πίν. 6.
U. Kron, *Die Zehn attischen Phylenheroen* (1976), 48-52
H. Lauter, “Die Koren des Erechtheion”, *AntPl* 16 (1976), 40 κ.ε.
L. Pallat, “The Frieze of the Erechtheum”, *AJA* 16 (1912), 187.
L. Pallat, “Der Fries der Nordhalle des Erechtheion”, *Jdl* 50 (1935), 102 σημ. 1.
L. Pallat, “Zum Frieze der Nordhalle des Erechtheion”, *Jdl* 52 (1937), 24 κε ενθ., πίν. 1.
S. Paraspyridi-Karuzu, “Alkamenes und das Hepheisteion”, *AM* 69-70 (1954-55), 79-94.
Α.Ρ. Ραγκαβής, *ΕφημΑρχ.* 1837, 68-70 και *ΕφημΑρχ.* 1838, 86 και δύο πίνακες με λιθογραφήματα.
G.M.A. Richter, “Two recent acquisitions by the Metropolitan Museum of Art”, *AJA* 43 (1939), 1-6 εικ. 1-3.
C. Robert, “Archäologische Nachlese”, *Hermes* 25 (1890), 435 κε.
G.P. Stevens, L.D. Caskey, H.N. Fowler, J.M. Paton, *The Erechtheum* (1927).
M. Tiverios, “Der Streit um das attische Land. Götter, Heroen und die historische Wirklichkeit” στο *M.V. Strocka* (ed.) *Meisterwerke* (2005), 305 σημ. 54, 55 και 317 κε εικ. 3 και 7.
I. Τριάντη, *Το Μουσείο Ακροπόλεως* (1998), εικ. 385 και 394-399.
I. Τριάντη, “Νέα θραύσματα από τη ζωφόρο του Ερεχθείου”, *Annuario SALA* 87 (2009), 489-503.